

The Social History of the Karimi Trade Network (5th–9th Centuries AH) and the Role of Religious Diversity in Its Cohesion and Expansion

Negar Zeilabi*

Abstract

The Karimi trade was one of the most renowned commercial networks that flourished from the fifth to the ninth centuries AH across India, Egypt, Syria, and the lands surrounding the Mediterranean. This study, adopting a social-historical approach, examines the structure of this network and the role of accepting religious diversity in the durability, internal cohesion, and expansion of its commercial system. The participation of merchants from different religions and sects in this trade, along with the acceptance of doctrinal plurality and the dominance of commercial customs and conventions instead of confinement to the juridical laws of a particular religion or sect, were among the fundamental factors in forming inter-sectarian cooperation and a trans-sectarian social order that ensured the internal cohesion and efficiency of this network over several consecutive centuries. The findings of this research, based on the analysis of the most important documents related to this trade—especially those found among the Geniza records—show that Muslim, Christian, Jewish, and Indian merchants, relying on customary laws beyond religious affiliations, achieved practical compatibility and interaction through custom, which not only led to economic prosperity but also created a kind of trans-sectarian social stability within the structure of the Karimi trade.

Keywords: Karimi trade, Karimi merchants, religious diversity, Jews, Christians.

* Assistant Professor, Department of History, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran, n_zeilabi@sbu.ac.ir

Date received: 28/06/2025, Date of acceptance: 12/10/2025

Introduction

The Karimi trade network was one of the most important and enduring economic structures in the history of the Islamic world, which, from the fifth to the ninth centuries AH, conducted trade in goods such as spices, textiles, slaves, and jewelry along land and sea routes connecting India, Yemen, Egypt, the Levant, East Africa, and the Mediterranean. Unlike many trade systems dependent on political powers, this network was founded upon mutual trust, commercial custom (*urf al-tijāra*), and the acceptance of religious diversity among Muslim, Jewish, Christian, and Hindu merchants. The main problem of this research is to explain the role of religious diversity and trans-religious commercial custom in the cohesion and sustainability of the Karimi network.

The purpose of the study is to show how, within the framework of the social history of Islam, interreligious cooperation and customary arbitration created the basis for the stability and expansion of a commercial network. The research questions are as follows:

1. How did the Karimi trade network emerge within the social and economic context of the medieval Islamic centuries?
2. What relationship existed between religious diversity and the economic cohesion of this network?
3. What were the mechanisms for resolving juridical and religious disputes among merchants?

To what extent can the juridical flexibility of Islamic schools of law be related to inter-sectarian commercial custom?

The main hypothesis holds that the acceptance of religious diversity and reliance on a shared commercial custom were the most important factors in the durability and cohesion of this trade network against political and financial crises.

Materials and Methods

This study is based on a social-historical approach using analytical–explanatory and comparative methods. The research corpus includes historical documents, historians’ accounts, and commercial correspondences related to Karimi merchants from the fifth to the ninth centuries AH. The data collection tools consist of documentary study and content analysis of historical, juridical, and economic texts.

The main sources include the Cairo Geniza documents (letters and trade contracts of the Jewish merchants of Fustat and Aden) and historical texts, especially those from the Fatimid and Mamluk periods.

The analytical process was conducted on three levels:

1. Reconstruction of the institutional and geographical structure of the Karimi trade based on historical sources;
2. Analysis of inter-sectarian relations and the formation of trans-religious commercial custom according to the Geniza documents;
3. Explanation of the methods used to resolve juridical, religious, and social conflicts among merchants..

Discussion and Results

The findings of the research show that the Karimi trade first took shape during the Fatimid period, when the creation of security along maritime routes and the establishment of protective fleets enabled the expansion of trade between India and Egypt. During the Mamluk era, the Karimis reached the peak of their economic power and occasionally lent money to the state.

On the social level, the distinctive feature of this network was its acceptance and utilization of religious diversity. The Geniza documents indicate that Jewish merchants in Aden and Fustat used *mudaraba* contracts in their dealings with Muslims and Hindus, which, while consistent with Islamic jurisprudence, were also valid within Jewish legal frameworks. This phenomenon reflects the emergence of a shared commercial custom among different religions.

Moreover, Karimi merchants relied on institutions such as the *wakīl al-tujjār* (commercial agent) and inter-sectarian customary arbitration to resolve religious and legal disputes. These institutions resembled modern commercial consulates and served as mediators in interreligious cases. Likewise, the flexibility of certain Islamic legal principles in recognizing custom and market needs provided a basis for legitimizing cooperation with non-Muslims.

Thus, through commercial custom and intermediary institutions, the Karimis created a trans-religious and transregional network that lasted for several centuries. The findings also indicate that, while independent from the state, this structure – maintained interaction with the Mamluk administrative apparatus, and an official titled *nāẓir al-kārim* supervised their activities.

The research demonstrates that religious diversity was not a source of division but rather a means of cohesion and economic stability within Karimi trade. Through it emerged a form of inter-sectarian social capital that sustained commercial relations beyond confessional boundaries.

Conclusion

Based on historical and documentary analysis, three main factors played a decisive role in the continuity and success of the Karimi network:

1. The practical acceptance of religious diversity and reliance on a shared commercial custom instead of exclusive juridical laws;
2. Institutions of arbitration and merchant representation that acted as intermediaries of trust and conflict resolution among different religions;

The juridical flexibility of Islamic schools of law, for example, the Hanafi school, which made economic interaction with non-Muslims possible.

Accordingly, religion could serve as a foundation for a stable and transreligious economic order.

Bibliography

- ‘Abd al-Qawi ‘Uthman (n.d.), Habib Shawqi, *Tijarat al-Muhit al-Hindi fi ‘Asr al-Siyada al-Islamiyya*. [In Persian]
- Al-Jazari, Muhammad ibn Ibrahim (1426 AH), *Tarikh Hawadith al-Zaman wa Anba’ihi wa Wafayat al-Akabar wa al-A’yan min Abna’ihi*, Beirut, Al-Maktaba al-‘Asriyya. [In Persian]
- Al-Maqrizi, Ahmad ibn ‘Ali (1418 AH), *Al-Suluk li-Ma’rifat Duwal al-Muluk*, Beirut, Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya. [In Persian]
- Al-Maqrizi, Ahmad ibn ‘Ali (1427 AH), *Al-Muqaffa al-Kabir*, Beirut, Dar al-Gharb al-Islami. [In Persian]
- Al-Nuwayri, Ahmad ibn ‘Abd al-Wahhab (1424 AH), *Nihayat al-Arab fi Funun al-Adab*, Beirut, Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya. [In Persian]
- Al-Qalqashandi, Ahmad ibn ‘Ali (n.d.), *Subh al-A’sha fi Sina’at al-Insha’*, Beirut, ed. Muhammad Husayn Shams al-Din, Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya. [In Persian]
- Al-Qusi, ‘Atiyya (1975), “Adhwa’ Jadida ‘ala Tijarat al-Karim min Waqi’ Watha’iq al-Geniza,” *Al-Majalla al-Tarikhiyya al-Misriyya*, Vol. 22. [In Persian]
- Al-Sakhawi, Muhammad ibn ‘Abd al-Rahman (1412 AH), *Al-Daw’ al-Lami’ li-Ahl al-Qarn al-Tasi’*, Beirut, Dar al-Jil. [In Persian]
- Al-Sarakhsi, Muhammad ibn Ahmad (1409 AH), *Al-Mabsut*, Beirut, Dar al-Ma’rifa. [In Persian]

29 Abstract

- Al-Tusi, Muhammad ibn Hasan (1387 AH), *Al-Mabsut fi al-Fiqh al-Imamiyya*, Tehran, Maktabat al-Murtazawiyya. [In Persian]
- Ashtor, E. (1956). The Karimi Merchants. *Journal of the Royal Asiatic Society*.
- Badkubeh Hazaweh, Ahmad (1380 SH), "Avvalin neshaneh-ha-ye nahad-e hesbeh dar sarzamin-haye eslami," *Tarikh-e Islam*, Vol. 2, No. 3, pp. 125–136. [In Persian]
- Badr al-‘Ayni, Mahmud ibn Ahmad (1407 AH), *‘Iqd al-Juman fi Tarikh Ahl al-Zaman*, Cairo. [In Persian]
- Beaujard, Philippe, *The world of the Indian Ocean: A Global History*, Cambridge University Press, 2019, pp. 299-328.
- ‘Ebadi, Ahmad Mukhtar (n.d.), *Tarikh-e Niruy-e Daryayi-ye Islam dar Misr va Sham*, Qom, Markaz Tahqiqat-e Islami Qom. [In Persian]
- Fu‘ad Sayyid, Ayman (1400 AH), *Dawlat Fatimiyyin fi Misr: Tahlil Jadid*, trans. Esma‘il Baghestani, Tehran, Ney. [In Persian]
- Goitein, S. D. (1967). *A Mediterranean Society, The Jewish Communities of the World as Portrated in the Documents of the Cairo Geniza*, vol 1. Economic Foundations, California .
- Goitein, S.D., (1968), *Studies in Islamic History and Institutions*, Brill, 1968.
- Ibn Ayyub al-Dawadari, Abu Bakr ibn ‘Abd Allah (1422 AH), *Kanz al-Durar wa Jami‘ al-Ghurar*, Cairo, Maktabat al-Mu‘ayyad. [In Persian]
- Ibn Fadl Allah al-‘Umari, Ahmad ibn Yahya (1424 AH), *Masalik al-Absar fi Mamalik al-Amsar*, Abu Dhabi. [In Persian]
- Ibn Furāt, Muhammad ibn ‘Abd al-Rahim (1970), *Tarikh Ibn al-Furat*, Beirut, Maktabat al-Mu‘ayyad. [In Persian]
- Ibn Hajar al-‘Asqalani (1414 AH), *Al-Durar al-Kamina fi A‘yan al-Mi‘a al-Thamina*, Beirut, Dar al-Jil. [In Persian]
- Ibn Hajar al-‘Asqalani, Ahmad ibn ‘Ali (1389 AH), *Anba’ al-Ghumr bi-Anba’ al-‘Umr*, Cairo, Lajnat Ihya’ al-Turath al-Islami. [In Persian]
- Ibn Iyas, Muhammad ibn Ahmad (2005), *Bada’i‘ al-Zuhur fi Waqa’i‘ al-Duhur*, Cairo, Maktabat Madbuli. [In Persian]
- Ibn Khaldun, ‘Abd al-Rahman ibn Muhammad (1408 AH), *Tarikh Ibn Khaldun: Diwan al-Mubtada’ wa al-Khabar*, Beirut, Dar al-Fikr. [In Persian]
- Ibn Rushd, Muhammad ibn Ahmad (1431 AH), *Bidayat al-Mujtahid wa Nihayat al-Muqtasid*, Tehran, Al-Majma‘ al-‘Alami li-Taqrīb Bayn al-Madhahib. [In Persian]
- Ibn Sayrafi, ‘Ali ibn Dawud (1970), *Nuzhat al-Nufus wa al-Abdan fi Tawarikh al-Zaman*, Cairo, Wizarat al-Thaqafa. [In Persian]
- Ibn Taghribirdi, Yusuf (1392 AH), *Al-Nujum al-Zahira fi Muluk Misr wa al-Qahira*, Cairo, Wizarat al-Thaqafa wa al-Irshad al-Qawmi. [In Persian]
- Ibn Zafer al-Azdi (1430 AH), *Akhbar al-Awliya’*, Cairo. [In Persian]

- Keleş, Bahattin, “ Memlükler Döneminde Karimi Tüccarlarının Uluslararası Ticareteki Yeri ve Önemi” , Turkish Studies, Cilt 13. 2018, pp. 81-96.
- Khadim, Samir ‘Ali (1989), *Al-Sharq al-Islami wa al-Gharb al-Masihi*, Beirut, Mu’assasat Dar al-Rihani. [In Persian]
- Labib, S. Book Chapter: (1970), “Egyptian Commercial Policy in the Middle Ages”, in *Studies on the Economic History of the Middle East*, Ed. M.A. Cook, London,
- Labib, S. (1952). *Al-Tijāra al-Kārimīya wa-Tijārat Mişr fi al-‘Uşūr al-Wuṣṭā*.
- Nissen, Fredrik (1393 SH), “Madkhal ‘Geniza’,” in *Dāneshnāmeḥ-ye Jahān-e Islam*, ed. Gholam‘Ali Haddad ‘Adel, Tehran. [In Persian]
- Sato Tsugitaka, (2006), Slave Traders and Karimi Merchants during the Mamluk Period: A Comparative Study, Waseda University, Mamluk Studies Review, vol. 10, No. 1, pp. 141-155.
- Tamil Lexicon*, India (Madras), (1924-1936), University of Madras.
- ‘Udi, Sattar (1393 SH), “Madkhal ‘Radhaniyya’,” in *Dāneshnāmeḥ-ye Jahān-e Islam*, ed. Gholam‘Ali Haddad ‘Adel, Tehran. [In Persian]
- Wiet, G. (1955). *Les marchands d’épices sous les sultans mamlouks*.

تاریخ اجتماعی شبکه تجاری کارم (از سده پنجم تا نهم هجری) و نقش تکثر دینی در انسجام و گسترش آن

نگار ذیلایی*

چکیده

تجارت کارم یکی از مشهورترین شبکه‌های تجاری بود که از سده پنجم تا نهم هجری میان هند، مصر و شام و سرزمین‌های پیرامون مدیترانه رواج داشت. این پژوهش با رویکرد تاریخ اجتماعی، به بررسی ساختار این شبکه و نقش پذیرش تکثر دینی در دوام و انسجام ساختار تجاری و گسترش آن می‌پردازد. حضور تاجران از ادیان و مذاهب مختلف در بدنه‌ی این تجارت و پذیرش تکثر عقیدتی و حکمفرمایی آداب و عرف تجاری به جای محدود شدن به قوانین فقهی یک دین یا فرقه‌ی معین از عوامل اساسی در شکل‌گیری همکاری بین ادیانی و نظم اجتماعی فرافره‌ای بود که دوام و انسجام درونی و کارایی این شبکه را طی چند سده‌ی متوالی تضمین کرد. یافته‌های این پژوهش بر اساس تحلیل مهم‌ترین اسناد مربوط به این تجارت به‌ویژه در میان اسناد یافت شده در جنیزه نشان می‌دهد که تاجران مسلمان، مسیحی، یهودی و هندی، با تکیه بر قوانین عرفی، ورای تعلقات دینی، به سازواری و تعامل عرفی دست یافته بودند که نه فقط موجب رونق اقتصادی، بلکه موجب نوعی ثبات اجتماعی فرادینی در ساختار تجارت کارم گردید.

کلیدواژه‌ها: تجارت کارم، کارمی، تکثر دینی، یهودیان، مسیحیان.

* استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران،
n_zeilabi@sbu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۰۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۰

۱. مقدمه

۱.۱ طرح موضوع

شبکه‌ی تجاری کارم یکی از پویاترین و تأثیرگذارترین ساختارهای اقتصادی در جهان اسلام بود که از سده پنجم تا نهم هجری در محورهای دریایی و زمینی میان هند، خلیج فارس، یمن، شام، مصر، آفریقای شرقی و مدیترانه در تجارت کالاهایی مثل ادویه به‌ویژه فلفل، عطر، پارچه‌های گران‌قیمت، برده و ... فعالیت داشت (Goitein, 1967: 149, 1968: 351-360, Labib, 1952: 240).

یکی از ویژگی‌های این شبکه تجاری، پذیرش تکثر دینی و همکاری با تاجران مسلمان، یهودی، مسیحی و هندو بود. تجارت کارم شبکه‌ای وسیع بود که به عرف اقتصادی تکیه داشت و از انعطاف دینی برای تسهیل معاملات خود بهره می‌برد. در حالی که بسیاری از سیستم‌های تجاری محلی یا محدود، وابسته به حکومت‌های اسلامی یا چارچوب‌های مذهبی و قوانین خاص بودند (برای مثال در قلمروهای اسلامی تبعیت اصناف مختلف بازارهای محلی از قوانین حسبه که عمدتاً برگرفته از فقه اسلامی بود، ضروری بود، نک: بادکوبه هزاره ۱۳۸۰: ۱۲۵-۱۳۶)،

این پژوهش به بررسی نقش تکثر دینی در پایداری و تحکیم شبکه تجاری کارم می‌پردازد و نشان می‌دهد که چگونه مدیریت اختلافات دینی و فقهی، همکاری با ملل مختلف و پذیرش عرف تجاری، این شبکه را در برابر تحولات سیاسی و اقتصادی مقاوم ساخته بود.

پژوهش‌های اخیر، به‌ویژه اسناد جنیزه قاهره (نک: سطور بعد) نشان داده‌اند که برخلاف برخی نظام‌های تجاری که به دلیل تعصبات دینی و محدودیت‌های فقهی به سرعت دچار زوال شدند، کارمی‌ها توانستند با تعامل با جوامع یهودی، مسیحی، و هندو و همچنین انعطاف در استفاده از سیستم‌های حقوقی و مالی متنوع، شبکه‌ای پایدار و منسجم ایجاد کنند و حیات اقتصادی خود را تا چندین سده متوالی حفظ کنند.

مطالعات تاریخ اقتصادی جهان اسلام، اغلب بر نقش دولت‌ها، مالیات‌ها، و مسیرهای تجاری تمرکز کرده‌اند و کمتر به نقش تکثر و تساهل دینی به‌عنوان یک عامل کلیدی در موفقیت یا زوال شبکه‌های تجاری پرداخته‌اند. این پژوهش تلاش دارد تا با تکیه بر داده‌های

تاریخی و رویکرد تاریخ اجتماعی، نشان دهد که پذیرش تکثر دینی چگونه به تحکیم درونی و پایداری بلندمدت تجارت کارم کمک کرد.

۲.۱ پرسش‌ها و فرضیه

پرسش‌های اصلی پژوهش عبارت‌اند از:

۱. شبکه تجاری کارم چگونه در بستر اجتماعی و اقتصادی سده‌های پنجم تا نهم هجری شکل رفت و چه ساختارهای عرفی و نهادی موجب انسجام و کارایی آن شد؟

۲. تعاملات بین‌الادیانی و بین فرقه‌ای و پذیرش تکثر دینی چه نقشی در پایداری اقتصادی و گسترش این شبکه ایفا کرد؟

۳. چه راهکارهایی برای حل و فصل اختلافات دینی و تزاخم‌های دینی و فقهی در شبکه تجاری کارم پدید آمد؟

این مقاله با استفاده از رویکرد تاریخ اجتماعی، به تحلیل داده‌های اسناد کهن می‌کوشد تصویری جامع از نقش تسامح دینی و مذهبی در موفقیت اقتصادی تجار کارمی ارائه دهد. یافته‌های این پژوهش این فرضیه اصلی را تأیید می‌کند که انعطاف‌پذیری دینی، و تکیه بر عرف تجاری و نیز قوانین مشترک فقهی نه تنها امکان همکاری‌های بین‌المللی را فراهم کرد، بلکه موجب تحکیم درونی این شبکه تجاری و پایداری آن در برابر بحران‌های سیاسی و مالی شد.

۳.۱ روش تحقیق

این پژوهش بر پایه‌ی روش تاریخ اجتماعی با رویکرد تحلیلی - تبیینی سامان یافته است و از منابع مکتوب، اسناد اقتصادی و مکاتبات تجاری به‌ویژه اسناد جنیزه‌ی قاهره برای توصیف و تحلیل شبکه‌ی کارم بهره گرفته است. داده‌های تاریخی در سه سطح تحلیل شده‌اند: نخست، بازسازی ساختار نهادی و سازمانی شبکه‌ی تجاری کارم از رهگذر منابع روایی، تاریخی و اداری؛ دوم، تحلیل اجتماعی و فرهنگی روابط بین‌الادیانی و بین‌فرقه‌ای بر اساس عرف تجاری و داورهای فرادینی؛ و سوم، تبیین کارکردهای اقتصادی و اجتماعی تکثر دینی در دوام و انسجام این شبکه. در این مسیر، روش تحلیل مقایسه‌ای متون و

اسناد برای سنجش داده‌های روایی با شواهد اسنادی به کار رفته و کوشش شده است تا از رهگذر ترکیب تحلیل متنی و مطالعه ساختارهای ذهنی و نهادی، تصویری از سازوکارهای همزیستی و همکاری میان مسلمانان، یهودیان، مسیحیان و هندوها در بستر تجارت کارم به دست داده شود. هدف، نه صرف توصیف داده‌های اقتصادی، بلکه فهم سازوکارهای اجتماعی فرادینی است که در پایداری این نظام تجاری تاثیرگذار بوده است.

۴.۱ پیشینه تحقیق

درباره تجارت کارم چندین تحقیق مستقل به‌ویژه پس از کشف اسناد جنیزه و دسترسی به اسناد اقتصادی مصر سده های میانه اسلامی نگاشته شده است. مقاله گاستون ویت در ۱۹۳۰ و فصلی از کتابش درباره تاجران کارم^۱ نخستین پژوهشی بود که به این موضوع پرداخت و الهام بخش آثار دیگر شد. پس از او والتر جوزف فیشل بر اساس ادبیات تذکره‌ای مالیک مقاله‌ای درباره تاجران کارم در ۱۹۳۷ منتشر کرد^۲. فیشل بر حضور تاجران فقط مسلمان و نظام اسلامی تجارت کارم تاکید دارد و از همکاری‌های بین‌الادیانی سخن نگفته است. الیاهو اشتور در مقاله تاجران کارمی^۳ بر خلاف نظر فیشل که این تجارت را در انحصار مسلمانان می‌دانست، به حضور یهودیان و مسیحیان در تجارت کارم اشاره کرده است.

یک مقاله و یک فصل کتاب درباره تجار کارم اثر صبحی لیب^۴، از دیگر آثار مهم درباره این تجارت در سده‌های میانه اسلامی است؛ شولومو گویتاین در *جوامع مدیترانه‌ای*^۵ اسناد عربیهود جنیزه (اسنادی با حروف عبری و به زبان عربی) درباره تجارت در قرون میانه اسلامی را در فصلی گرد آورده است و نیز در کتاب *مؤسسات اسلامی و تاریخ اجتماعی*^۶ نیز در فصل هجدهم (۳۵۱-۳۶۱) چکیده‌ای از مطالب کتاب *جوامع مدیترانه‌ای* را به تجار کارم اختصاص داده است. محمد عبدالغنی الاشقر هم در کتاب *تجار التوابل فی مصرفی العصر المملوکی*^۷ ذیل مباحث مربوط به تجارت ادویه فهرستی از بزرگان کارم عصر مملوکی و فعالیت‌های تجاری آنها را ارائه کرده است. همچنین تسوگیتاکا ساتو^۸ هم ذیل موضوعی درباره تجارت برده در دوران مالیک به تجارت کارم و بویژه نقش خاندان خروبی ساکن فسطاط در این تجارت اشاره کرده است. در میان تحقیقات متأخرتر به زبان عربی نیز آثاری بر اساس اسناد جنیزه^۹ و تحقیقات پیشین به‌ویژه مبتنی بر آثار گویتاین نگاشته شده است. از جمله مقاله‌ای از عطیه القوصی، ذیل عنوان «اضواء جدیدة علی تجارة الکرم من واقع وثائق الجنیزة»^{۱۰}. بهاء‌الدین قلیش^{۱۱} هم مقاله‌ای به زبان ترکی نگاشته که در

آن جایگاه بازرگانان کارم در عصر ممالیک را بررسی کرده و نشان می‌دهد که تاجران کارم از چنان نفوذ و ثروتی برخوردار بودند که به دولت وام می‌دادند، اما سرانجام سیاست‌های اقتصادی سختگیرانه‌ی ممالیک و نیز تحریم‌های پاپ باعث افول این شبکه تجاری در سده‌ی نهم هجری/پانزدهم میلادی گردید. همچنین فیلیپ بزار^{۱۲} در فصلی از کتاب <جهان‌های/اقیانوس هند> به نقش بازرگانان کارم در تجارت یمن و مصر و حضور بازرگانان یهودی اشاره کرده و سرمایه‌ی کلان و تسلط بر مناطقی چون عدن و فسطاط را از عوامل موفقیت تجارت فرامنطقه‌ای ایشان دانسته است.

۵.۱ وجه نوآورانه

با وجود ارزش پژوهش‌های پیشین درباره تجارت کارم، بیشتر آن‌ها به توصیف ساختار اقتصادی یا صرفاً حضور گروه‌های دینی گوناگون در این شبکه بسنده کرده‌اند؛ فیشل با تأکید بر نقش مسلمانان، اشتور با اشاره به حضور یهودیان و مسیحیان، و گویتاین با گردآوری اسناد جنبه نمونه‌های برجسته این رویکرداند. نوآوری پژوهش حاضر در آن است که ضمن توصیف دقیق این شبکه با رویکرد تاریخ اجتماعی، تکرر دینی را نه صرفاً به عنوان واقعیتی بیرونی بلکه به مثابه سازوکار انسجام‌بخش و سرمایه اجتماعی تحلیل می‌کند؛ سازوکاری که در قالب عرف‌های تجاری، داوری‌های میان‌فرقه‌ای و زبان قراردادی مشترک توانست دوام و کارایی این شبکه را برای چندین سده تضمین کند. بدین ترتیب، این مقاله از سطح توصیف عبور کرده و به بررسی ذهنیت‌ها و نهادهای اجتماعی فرادینی و مذهبی می‌پردازد که در موفقیت و ماندگاری تجارت کارم نقشی اساسی داشتند.

۲. اشتقاق واژه کارم

درباره ریشه‌ی زبانی این اصطلاح پژوهشگران نظرات مختلفی ارائه داده‌اند. برخی محققان، از جمله لیب (۱۹۵۲: ۲۳۰)، بر این باورند که واژه‌ی «کارم» ممکن است ریشه در زبان‌های سانسکریت جنوب هند، به‌ویژه تامیل داشته باشد. در این زبان‌ها، کلمه‌ای مشابه به معنای «تجارت» یا «معامله» به کار می‌رفته است. همچنین گفته شده است که کارم در برخی لهجه‌های محلی هندی به معنی فلفل بوده و از این رو به تاجران فلفل اطلاق شده است (Tamil Lexicon؛ خادام ۱۹۸۹: ۳۴۱-۳۴۳). گویتاین (۱۹۶۸: ۳۵۱-۳۵۲) هم از احتمال اشتقاق از واژه‌ی کاریم هندی نوشته است که با فلفل و تجار آن مرتبط بوده است. این

نظریات با توجه به ارتباط تجار کارمی با بنادر هند و بنادر مالابار و حجم گسترده واردات ادویه و کالاهای هندی به خاورمیانه، قابل تأمل است. برخی دیگر، مانند اشتور (۱۹۵۶: ۹۸)، احتمال می‌دهند که این واژه از زبان فارسی میانه مشتق شده باشد. در این زبان، واژه ی «کار» به معنای پیشه و حرفه به کار می‌رفته و ترکیب آن با «کاروان» یا «کارمزد» (هزینه ی کار و تجارت) از نظر ایشان نشان‌دهنده ی ارتباط احتمالی با اصطلاح «کارم» است، که البته احتمالی ضعیف است و درست به نظر نمی‌رسد. در متون اسلامی، واژه «التجار الکرمیة» بارها به عنوان گروهی از بازرگانان متخصص در تجارت دریایی به کار رفته است (نک: سطور بعد)؛ برخی اشکال تصحیف شده مثل التجار الکرامیة هم اشاره به همین واژه دارد (برای نمونه نک: ابن فضل الله عمری ۱۴۲۴: ج ۴، ۹۱) و این تعبیر نشان می‌دهد که واژه احتمالاً خارجی بوده و در عربی به این صورت با ال تعریف تثبیت شده است. علاوه بر این، اسناد جنیزه قاهره نیز حاوی قراردادهایی است که در آنها به تجار کارمی اشاره شده است (Goitein 1967: 149- 160). در هند این تجار را بانیان (به معنی بازرگانان) هم می‌خواندند (Goitein 1968: 352). برخی پژوهشگران نیز این احتمال ضعیف‌تر را مطرح کرده‌اند که ممکن است این واژه تصحیف شده واژه کانم باشد که منطقه‌ای در سودان غربی در نزدیکی دریاچه چاد بوده و مردم آن به تجارت دریایی اشتغال داشته‌اند (محمد حسین شمس‌الدین، تعلیقات قلعشندی، ج ۴، ۳۳، پانویس ۱؛ قوصی، ۲۵؛ ابن خلدون، ج ۶، ۴۱۷).

۳. شکل‌گیری شبکه تجاری کارم

اسناد تاریخی و پژوهش‌های جدید نشان می‌دهند که برخلاف باور سنتی که ظهور بازرگانان کارم را به دوره ممالیک نسبت می‌دهد (برای نمونه نک: Fischel: 1937, 77-78؛ Wiet: 1955, 88-90)، این شبکه در دوران فاطمیان شکل گرفته و مقر اصلی آنها مصر بوده است. از گزارشی از ابن‌ایبک دواداری در کنز‌الدرر (۱۴۲۲: ج ۶، ۳۸۰) برمی‌آید که تشکیلات "تجارت کارم" در سال ۴۵۶ شناخته شده بوده و احتمالاً سال‌ها پیش از این شکل گرفته بوده است. به گزارش قلعشندی (ج ۳، ۵۹۷) در دوران فاطمیان ناوگانی مجهز در بندر عیذاب مستقر بود که وظیفه حمایت و مراقبت از کشتی‌های کارم در برابر حملات دزدان دریایی را بر عهده داشت و سرپرستی آن بر عهده والی قوص بود. این حمایت دولتی از ایشان در حالی بود که بازرگانان خرده‌پا، خود مسوول حفاظت از خود و کشتی‌ها و کالاهایشان بودند. در میان اسناد جنیزه هم در کنار انبوهی از اسناد مربوط به کارم در دوره

ممالیک، اسنادی هم به دوره فاطمیان و اقلام تجاری کارم از جمله ادویه خاصه فلفل، زنجبیل، هلیله، دارچین، قرنفل، خلنجان، ریواس، خون سیاووشان و شیرهی گیاه لک و گیاهان رنگرزی، انواع پارچه، مروارید و یاقوت و جواهرات دیگر، فیل و در مواردی برده اشاره دارد (نک. ابن فرات، ج ۷، ۲۶۱؛ جزری، ج ۲، ۱۰۳؛ قلقشندی، ج ۸، ۷۹؛ فواد سید ۱۴۰۰: ۴۵۹؛ قوصی، ۲۰-۲۱؛ گویتاین ۱۹۶۸: ۳۵۵؛ از نامه مردی اهل قاهره به همسرش گزارش کرده که دختری/کنیزی شش ساله و دستبندهای مروارید، تشت و سبوی مفرغی و دیگر هدایا را از طریق کارم هند برایش فرستاده بود). شهرهای عدن، عیذاب، قوص، قصیر، طور، سویس و فسطاط از بزرگترین مراکز تجارت کارم به حساب می آمدند (مقریزی ۱۴۱۸: ج ۱، ۱۸۵؛ قلقشندی، ج ۳، ۵۳۶-۵۳۸؛ فواد سید ۱۴۰۰: ۴۶۰؛ خادم ۱۹۸۹: ۳۳۴-۳۳۵). در بندر قصیر و فسطاط کاروانسراها و اقامتگاههایی برای استراحت و استقرار تاجران کارم وجود داشت (قلقشندی، ج ۳، ۵۳۶؛ عبادی بی تا، ۶۶-۶۷). افزون بر تاجران این شهرها، تاجرانی از خاستگاهها و نقاط دورتر مثل برقه، جبل نفوسه، طرابلس، قیروان، مهدیه، تلمسان، فاس و ... به قصد تجارت کارم به این بنادر کوچ کرده بودند و حتی از قبایل کثامه مغرب نیز شماری در این تجارت حضور داشتند (Goitein 1968:Ibid). قوصی (۲۴) بر اساس مقاله ای از برنارد لوئیس^{۱۳} که درباره تجارت فاطمیان در آبهای هند و سواحل گجرات و سند و مولتان نگاشته و به نقش تاجران در اشاعه دعوت اسماعیلی در این مناطق اشاره کرده، این حدس را مطرح کرده که احتمالاً این تاجران داعی در زمره تاجران کارم بوده اند.

پس از سقوط فاطمیان، شبکه تجاری کارم همچنان به عنوان مهم ترین گروه تجاری در مصر باقی ماند. از شواهد مختلف چنین برمی آید که این شبکه در این زمان توانسته بود با استقلال عمل و بدون وابستگی به تشکیلات دولتی، به نهادی قدرتمند تبدیل شود، چنان که دولت ها در مواقع اضطراری مثل کمبود بودجه ی خزانه یا درگیر شدن در جنگ یا فعالیتی که نیازمند تامین بودجه فوری بود، از این شبکه بازرگانی کمک می گرفتند. مقریزی در موارد متعددی از وام گرفتن دولت ممالیک از کارم و در یک مورد جالب درباره وام دادن تاجران کارم مصر به مردم دمشق گزارش کرده است (نک. مقریزی ۱۴۱۸: ج ۱، ۴۵۲، ۸۱۹، ۸۲۶؛ ج ۲، ۲۰۳، ۳۲۸، ۴۷۰؛ ج ۴، ۱۳۵، ۱۴۶، ۱۶۱؛ نویری ۱۴۲۴، ج ۳۱، ۱۴۹؛ نیز درباره وام های کارم ها به سلاطین مملوک نک. ابن تغری بردی ۱۳۹۲، ج ۱۰، ۲۲۹، ۲۶۴؛ در یک مورد جالب سلطان مملوکی خرج سفر به شام را از تاجران کارم قرض گرفت، نک:

ابن ایاس ۲۰۰۵، ج ۱، ۳۷۵). همچنین در مواردی انباشت ثروت نزد تجار کارم به نحوی بود که با خزانه‌ی دولتی پهلوی می‌زد و گاه قادر بودند بدهی‌های خارجی دولت را هم تسویه کنند (برای نمونه نک: مقریزی ۱۴۱۸: ج ۱، ۴۵۲) و چنین وضعی گاه طمع امیران مملوک را برمی‌انگیخت، چنان‌که در یک مورد از تحمیل مالیات گزاف و تحصیل اجباری اموال ایشان هم گزارش شده است (مقریزی ۱۴۱۸: ج ۵، ۱۲۱)؛ به نظر می‌رسد ممالیک با این شیوه‌ها تلاش می‌کردند مانع شکل‌گیری طبقه‌ای بیش از حد مرفه و ثروتمند شوند که در مقام رقیبی برای دولت مرکزی ظاهر گردند. در این دوره منصب ویژه‌ای تحت عنوان «نظر الکرام»/ نظر البهار و الکرام/ مستوفی البهار الکرامی/ شهادة الکرام مسؤول نظارت بر فعالیت‌های تجاری این شبکه تجاری بود که به نظر می‌رسد با تشکیلات مالیات مکس (مالیات بازرگانان) مرتبط بود و میزان مکس الکرام را تعیین و بر اخذ منظم آن و حسابرسی‌های مرتبط با دولت نظارت داشت (مقریزی ۱۴۱۸: ج ۲، ۵۲۴، ج ۴، ۲۷۸، ج ۵، ص ۴۱۶، ج ۶، ص ۱۵؛ قلقشندی، ج ۴، ۳۳؛ ابن صیرفی ۱۹۷۰، ج ۲، ۲۹؛ ابن حجر عسقلانی ۱۴۱۴، ج ۳، ۱۰۰). این منصب در دوره ممالیک اهمیت و جایگاه بالایی داشت و گاه متولی آن از میان قضات انتخاب می‌شد (برای نمونه: ابن صیرفی ۱۹۷۰، ج ۲، ۲۹)؛ هرچند همواره نظم سختگیرانه‌ای هم حاکم نبود و گاه مالیات‌های چند سال به تعویق می‌افتاد (برای نمونه، مقریزی ۱۴۱۸: ج ۱، ۱۳). به گزارش قلقشندی (ج ۴، ۳۳) نظارت کارم گاهی هم زیر نظر وزیر بود و گاه دیوان خاص و در برخی موارد هم به صلاحدید سلطان به طور مستقل نهاد ویژه‌ای برای نظارت بر آن تشکیل می‌شد. بازرگانان کارم بویژه سران و اشخاص شناخته شده آنها از اعتبار و جایگاه والای اجتماعی برخوردار بودند، عنوان رئیس الکرامیه/ رئیس تجار الکرام به رئیس شبکه اطلاق می‌شد و ساز و کار انتخاب رئیس عرفی و شفاهی بود و مکتوب یا قانون رسمی مشخصی نداشت (مقریزی ۱۴۱۸: ج ۱، ۵۶۹؛ ج ۳، ۱۵۰؛ ابن تغری بردی ۱۳۹۲، ج ۹، ۲۸۹)؛ برخی از ایشان با القابی چون الخواجا کبیر/خواجه کبیر خوانده می‌شدند و تاریخ وفات یا حوادث مهم مربوط به آنها در اسناد رسمی و نیز متون تاریخی ثبت و ضبط می‌شد (نک: مقریزی ۱۴۱۸، ج ۵، ۳۷۸ که مرگ خواجا کبیر رشید الهی یکی از بازرگانان کارم را ثبت کرده است؛ نیز ابن تغری بردی ۱۳۹۲: ج ۹، ۲۸۹؛ نویری ۱۴۲۴: ج ۳۳، ۲۵؛ درباره به وزارت رسیدن یحیی بن عبدالله بن محمد از تاجران کارم نک. عبدالقوی عثمان بی‌تا، ج ۱، ۲۷). در دوره ممالیک، قدرت اقتصادی تجار کارمی فزونی گرفت و تجارت کارم به عنوان شبکه‌ای ثروتمند پرآوازه

گشت چنان‌که تاجران بزرگ سرزمین‌های هم‌جوار مثل عراق ترجیح می‌دادند کانون‌های بومی خود را ترک کرده و به این شبکه بپیوندند (سالم ۱۹۹۱: ج ۲، ۴۰-۴۱). ابن حجر عسقلانی (۱۳۸۹: ج ۱، ۹؛ ج ۴، ۱۵-۱۶) درباره اوایل حکومت الملك الناصر (حک: ۷۴۸-۷۵۲) از حضور بازرگانان کارمی در مصر خبر داده که بیش از صد وکیل از جانب آنها در تجارت دریایی شرکت داشتند (نیز نک. خادم ۱۹۸۹: ۳۴۲). بنا بر گزارش قلقشندی (ج ۳، ۵۲۹) در دوره مماليك تجار کارم از مالیاتهای رایجی مثل زکات معاف بودند مگر اینکه علاوه بر تجارت دریایی در شهرهای مصر دکان یا محل استقرار تجاری دیگری هم داشته باشند. با این همه تجارت کارم مستقل از دخالت‌های گاه و بیگاه دولت نبود و حتی گاهی دولت برای کنترل قیمت و انتفاع بیشتر در تجارت با فرنگان محدودیت‌هایی بر آنها وضع می‌کرد (برای یک نمونه جالب از توقیف و تهدید تجار کارم در سده هشتم نک: ابن صیرفی ۱۹۷۰، ج ۳، ۱۸۵). در یک مورد حق تجارت برخی کالاها مثل فلفل از دست تجار کارم خارج شده و در انحصار سلطان مملوکی قرارگرفت (نک: ابن صیرفی ۱۹۷۰، ج ۳، ۳۳۷)؛ همچنین مواردی از اخذ ناعادلانه مال از تجار کارم از جانب برخی امرای مملوکی گزارش شده که نارضایی‌ها و آشوب‌هایی را در پی داشت (جزری ۱۴۲۶: ج ۱، ۳۰۰؛ ج ۲، ۱۸۸).

مفصل‌ترین گزارش‌ها درباره دوران پرونق تجارت کارم در زمان مماليك در کتاب سلوک مقریزی و گزارش‌های مربوط به دوران ضعف تجارت کارم در عقد الجمان بدرالعینی (برای نمونه ج ۱، ۴۲۸؛ ج ۲، ۳۰۳؛ ج ۳، ۲۱۰-۲۱۱؛ ج ۴، ۳۵۳، ۴۶۳) و الضوء اللامع سخاوی (برای نمونه، ج ۱۰، ۱۱۲، ۲۸۵) و نزهة النفوس ابن صیرفی (برای نمونه، نک: ج ۳، ۴۹۵) گرد آمده است.

۴. تکثر دینی در تجارت کارم

بر خلاف حدس اولیه که هسته‌ی اولیه تجارت کارم را متشکل از بازرگانان مسلمان می‌دانستند (نک. فیشل، همانجا، فواد سید ۱۴۰۰: ۴۶۰)، اسناد و شواهد هم در زمان فاطمیان و هم در دوران مماليك از همکاری ادیان و مذاهب مختلف از تاجران مسلمان، یهودی، مسیحی و هندو در کنار یکدیگر حکایت می‌کند (نک: سطور بعد). این تنوع دینی، نه‌تنها باعث گسترش دامنه‌ی تجاری این شبکه شد، بلکه موجب تقویت موقعیت اقتصادی و انعطاف‌پذیری آن در برابر بحران‌های سیاسی و مالی گردید.

نخستین گروه پرشمار تاجران کارم از مسلمانان بودند. به گزارش ابن فضل الله عمری (۱۴۲۴، ج ۱، ۱۵۷) تاجران مسلمان کارم در موسم حج هم به تجارت مشغول بودند و در منی خانه‌هایی مخصوص جهت انبار کالاها داشتند که به جهت کثرت تعداد و به هم پیوستگی شبیه یک روستا بود و اجاره آنها بسیار گران بود. این انبارها معمولاً مملو از اجناس گران‌قیمت بود و در آشوب‌های محلی حتی در شهرهایی مثل مکه از غارت در امان نبودند (برای نمونه نک: جزری ۱۴۲۶، ج ۲، ۴۵۳). منابع متعدد دیگر هم نقش و اهمیت تاجران مسلمان را در کنار تاجرانی از ادیان دیگر نشان می‌دهد (نک: ادامه مقاله). برخی از اعیان تجار کارم به عنوان ثروتمندترین‌ها شناخته شده بودند و صاحب مدرسه و دارالحديث و اوقاف بوده و در طول زندگی به کارهای عام‌المنفعه شهرت داشتند (برای نمونه نک: ابن حجر عسقلانی ۱۴۱۴: ج ۳، ۴۲۹). ابن ظافر ازدی (۱۴۳۰: ۱۱۱) از برخی تاجران کارم که زمانی جزو خیرین و انفاق‌کنندگان بودند یاد کرده که در نهایت خود تنگدست و محتاج انفاق شده بودند.

یهودیان نیز در این تجارت نقش برجسته‌ای داشتند و به نظر می‌رسد از لحاظ شمار و اهمیت پس از مسلمانان، یهودیان بیشترین سهم را در این شبکه‌ی تجاری داشته‌اند. اسناد جنیزه قاهره شواهد ارزشمندی درباره همکاری اقتصادی آنان در این شبکه‌ی تجاری ارائه می‌دهد (نک: سطور بعد). در این اسناد، مشارکت یهودیان در معاملات تجاری و حمل‌ونقل کالا از طریق بنادر تحت کنترل کارمیان به عنوان امری رایج ذکر شده است. یکی از نامه‌های تجاری دوره فاطمیان نشان می‌دهد که گروهی از تاجر یهودی از طریق شبکه کارمی وارد بندر عیذاب شده‌اند و از این مسیر برای انتقال کالاهای خود به مصر استفاده کرده‌اند (Goitein: 1968, p. 354-355). افزون بر این، یهودیان در تنظیم قراردادهای مالی و مدیریت مبادلات اعتباری نیز نقش فعالی داشتند. اسناد نشان می‌دهند که برخی از آن‌ها به عنوان نمایندگان مالی کارمیان در عدن و فسطاط عمل کرده و مسئول تنظیم قراردادهای اعتباری و مدیریت مبادلات بین‌المللی بوده‌اند (Goitein: 1968, 352-356). در مجموعه اسناد جنیزه اسنادی مربوط به محروس بن یعقوب تاجر (زنده در ۵۲۹) در دست است که از حضور فعال یهودیان در تجارت کارم خبر می‌دهد؛ از جمله اینکه خواهر محروس همسر ابوذکری کوهین نماینده بازرگانان کارم در قاهره بوده است (فواد سید ۱۴۰۰، ۴۵۹) و نیز اینکه محروس با رئیس جامعه یهودیان یمن مرتبط بوده و گاه با کشتی‌های او که مخصوص تجارت کارم بوده سفر می‌کرده است (Goitein: 1968, 353؛ قوصی ۱۹۷۵: ۱۹). در یک نامه

که محتوای آن را گویتاین (همانجا) منتشر کرده محروس می گوید شصت من تَباشیر (دارویی که از صمغ یا شیرهی نوعی بامبو در مناطق هند و جنوب شرق آسیا استخراج می شد) خریداری کرده و از طریق رئیس یهودیان به یکی از بازرگانان کارم سپرده که به دست مخاطب برساند. همچنین ابو ذکری شوهر خواهر محروس در نامه ای از تاجری کارم با نام حلفون بن ناتانائیل یاد کرده که شریک او در تجارت هند و از یهودیان عدن بوده و بنا بر این نامه هفت بازرگان یهودی دیگر هم در کشتی حضور داشته اند (Goitein: 1968, 354). گویتاین (همانجا) با مقایسه ای اسناد چند تن از بازرگانان را شناسایی و تاریخ گذاری کرده و بنا بر تحقیق او اسناد محروس و داماد و دوستانش مربوط به دهه های بیست یا سی سده ششم هجری است. در سندی محفوظ در موزه بریتانیا عبارت «هناک رحلو/ مع کارمیه /خوئنا/الیهود...» (نک. خادم ۱۹۸۹: ۳۴۷) ضمن نشان دادن این مشارکت، فاصله گذاری ظرفی هم دیده می شود که نشان می دهد هسته ای اصلی تجارت در دست مسلمانان بوده اما یهودیان هم در این کار فعال بوده و گاه در کنار مسلمانان (Goitein 1968:354) به تجارت دریایی کارم می پرداختند. افزون بر اینها در شهرهایی مثل فسطاط جمعیت قابل توجهی از یهودیان به کارهایی تجاری مشغول بودند و برای نمونه در حرفه هایی مثل فرآوری و تصفیه شکر (مطبخ السكر) مرتبط با تجارت کارم اشتغال داشتند (تسوگیتاکا ساتو، ۱۴۹-۱۵۰؛ سخاوی ۱۴۱۲، ج ۸، ۱۲۵).

به نظر می رسد سنت های کهن تجارت دریایی در مسیر دریای سرخ و اقیانوس هند، سنت هایی ریشه دار بود که به ویژه در میان یهودیان نسل به نسل از قرون گذشته منتقل شده و این موفقیت های تجاری در کارم بر بستری نظامی کهن استوار بوده است. برای مثال با اینکه ارتباط مستقیم و سند روشنی برای مرتبط دانستن تجارت راذانیه/ رهدانیه در سده سوم/نهم با کارم در دست نیست اما با مطالعه ای سنت های راذانیه از جمله الگوهای سازمانی، مسیرهای تجاری، تعامل با حکومت ها، کالاها و فعالیت یهودیان در این تجارت می توان شباهت های بسیاری را در میان این دو سنت تجاری بازجست (برای مطالعه بیشتر نک. عودی، دانشنامه جهان اسلام، ذیل راذانیه).

علاوه بر یهودیان، مسیحیان نیز در این شبکه تجاری حضوری مؤثر داشتند. ابن فضل الله عمری (۱۴۲۴: ج ۴، ۹۱) از مشارکت مسیحیان یعقوبی مصر در تجارت کارم و اشتها ایشان به صدق و امانت داری یاد کرده است. بسیاری از مسیحیان، به ویژه قبطیان مصر و سریانیان شام، در حوزه حمل و نقل دریایی، تجارت منسوجات و صنایع دستی فعال بودند. در برخی

موارد، تاجران مسیحی واسطه بین کارمیان و بازرگانان اروپایی بودند و نقش مهمی در ارتباطات تجاری با شهرهای ونیز و جنوا ایفا می‌کردند (گویتاین، همانجا). مقریزی در المقفی الکبیر (۱۴۲۷: ج ۲، ۱۵۱) از برخی مسیحیانی که پس از اسلام آوردن در منصب نظرالکارم دولت ممالیک به کار گماشته شدند یاد کرده است. حضور نومسلمانان از تباری مسیحی در چنین منصب مهمی از سویی نشان دهنده تعامل دین، دولت و تجارت در ساختار مملوکی است و از سوی دیگر نشان می‌دهد که مسیحیان در کار تجارت کارم و محاسبات مربوط به آن صاحب تجربیاتی ارزنده برای دولت بودند.

در کنار یهودیان و مسیحیان، تاجران هندو نیز در تجارت کارمی نقش کلیدی داشتند. بسیاری از کالاهای واردشده به مصر و مدیترانه، مانند ادویه، سنگ‌های قیمتی، منسوجات و چوب‌های معطر، از طریق تاجران هندو تأمین می‌شد (Goitein 1968:358-359). همکاری میان کارمیان و تاجران هندو به حدی گسترده بود که برخی اسناد به قراردادهای تجاری مشترک میان آن‌ها اشاره دارند. به عنوان مثال، در یکی از اسناد تاریخی آمده است که گروهی از تاجران هندو در شراکت با یهودیان و مسلمانان در بنادر هند و خلیج فارس فعالیت داشته‌اند (Goitein 1968:358-359). این مشارکت نشان‌دهنده انعطاف‌پذیری تجاری در تعاملات بین‌فرقه‌ای است. برخی از تاجران مسلمان و یهودی برای جلب همکاری تاجران هندو، قراردادهای تجاری را مطابق با عرف هندی تنظیم کرده و از روش‌های مالی بومی بهره برده‌اند. همچنین اصطلاح «تجار الکارم القرنجة» در متون مربوط به سده هشتم و نهم نشان دهنده حضور تاجران غیر مسلمان در این تجارت بوده است (برای نمونه نک: ابن صیرفی ۱۹۷۰: ج ۳، ۴۹۶).

۵. حل تزاخم‌های دینی، مذهبی و فرقه‌ای در تجارت کارم

شبکه تجاری کارم به دلیل ماهیت بین‌المللی خود، همواره با چالش‌های مربوط به تزاخم‌های مذهبی و فقهی مواجه بود. تاجران این شبکه که از مذاهب مختلف اسلامی، یهودی، مسیحی و هندو بودند، گاهی با اختلافات فقهی و شرعی روبه‌رو می‌شدند که می‌توانست تجارت را مختل کند. با این حال، آن‌ها برای مدیریت این اختلافات و جلوگیری از بحران‌های تجاری، از عرف تجاری، داوری‌های فرادینی، و انعطاف‌پذیری در استفاده از محاکم مختلف بهره می‌بردند.

یکی از چالش‌های اساسی، تفاوت در احکام فقهی مذاهب اسلامی درباره مشروعیت معاملات مالی بود. فقه حنفی، که در دوره ممالیک به عنوان یکی از مذاهب رسمی دیوانی پذیرفته شده بود، نسبت به برخی ابزارهای مالی مانند مضاربه و برات تجاری انعطاف بیشتری داشت. در مقابل، فقه شافعی و مالکی در برخی موارد، محدودیت‌هایی در معاملات با غیرمسلمانان قائل بودند. برای مثال، در فقه شافعی، شراکت مسلمان با غیرمسلمان در تجارت اقلامی که مصرف آن‌ها در اسلام حرام بود (مانند شراب) غیرمجاز تلقی می‌شد، در حالی که در فقه حنفی، اگر سهم سرمایه مسلمان جدا باشد و اختلاطی در سرمایه‌ها رخ ندهد یا در سود حاصله ابهام باشد، برخی فقها آن را مجاز می‌دانستند (سرخسی ۱۴۰۹: ج ۱۲، ۳۸). در برخی از مذاهب فقهی که با واقع‌نگری بیشتری و با توجه به نیازهای جامعه نگاشته می‌شد اصولی در نظر گرفته می‌شد که بتوان با کمترین تراحم مسائل مناقشه‌انگیز را حل و فصل کرد. برای نمونه در فقه حنفی با تأکید بر عرف، در صورتی که امری چنان در جامعه رایج شده باشد که پرهیز از آن به سختی ممکن باشد، فقیه می‌توانست حکمی متفاوت نسبت به حالت عادی صادر کند. در تجارت کارم که شهرها و بنادر مهم و حوزه جغرافیایی وسیعی را در بر می‌گرفت سخت‌گیری‌های فقهی می‌توانست تجارت را مختل کند، بنابراین در چنین مواردی، فقها با ذکر برخی حیل شرعی، مفری برای تجار می‌گشودند تا ضمن رعایت کلیات شریعت، امکان تعامل و زیستن در واقعیت‌های پیچیده تر فراهم گردد. همچنین در صورت شراکت تاجران مسلمان و غیر مسلمان، تاجران کارمی قراردادهای تجاری را طوری تنظیم می‌کردند که در چارچوب هر دو مذهب مشروع تلقی شود و از اصطلاحاتی استفاده می‌کردند که از لحاظ حقوقی تفسیرپذیر باشد و در منازعات مختلف به محاکمی مراجعه می‌کردند که در آن موضوع خاص مورد منازعه منعطف‌تر عمل کند (Goitein 1968:360).

تفاوت دیگر در احکام ربا و بهره‌برداری از سرمایه بود. در فقه برخی مذاهب اسلامی، دیدگاه‌های سخت‌گیرانه‌ای درباره دریافت سود از سرمایه‌گذاری پولی داشت و برخی از اشکال قرض با بهره را ممنوع می‌دانستند (برای نمونه نک: طوسی ۱۳۸۷: ج ۲، ۱۱۹، ۱۳۸، ۳۰۸). برای حل این مشکل، تجار کارمی به جای قراردادهای ربوی، از قراردادهای مضاربه و بیع‌الوفا استفاده می‌کردند تا از نظر تمام مذاهب قابل قبول باشد. یک سند عربی‌هود از اسناد جنیزه (به تاریخ ۱۱۱۵ م./۵۰۹ ق.) که در میان اسناد نگهداری شد در کتابخانه کمبریج (در مجموعه تیلور-شختر) دسته بندی شده (<https://cudl.lib.cam.ac.uk/>)

view/ MS-TS-00024-00020/1) شیوه‌ی فسخ تجاری و قرارداد مضاربه میان دو بازرگان یهودی با نامهای ابوالکریم ندیو الهوی بن سعدیا و ابوالسرور فرحیا بن بنیامین را نشان می‌دهد که پس از اتمام موفقیت‌آمیز سفر تجاری آنها به یمن صادر شده است. این سند نمونه‌ای بسیار ارزشمند از کاربرد حقوقی و عملی قرارداد مضاربه میان تاجران یهودی ساکن در قلمرو اسلامی (فسطاط) است که نشان می‌دهد چگونه عرفی تجاری فارغ از فقه یهودی یا اسلامی و با بهره‌گرفتن از مشترکات دو دین، تعاملی بین‌الادیانی به وجود آورده بود. در قرارداد مضاربه (قراضه/ قراض) یکی از طرفین سرمایه‌داده و دیگری با آن تجارت کرده (و گاه هر دو سرمایه‌ای وارد کرده‌اند)؛ این الگویی است که در فقه مذاهب مختلف اسلامی مالکی، شافعی و حنفی دیده می‌شود. یهودیان نیز از همین ساختار استفاده می‌کردند اما آن را با اصطلاحات عبری توضیح می‌دادند. در واقع در این موارد فقه یهودی در محیط اسلامی فقه اسلامی را درون‌سازی کرده و برای تسهیل تجارت از ساختار رایج استفاده می‌کردند. جالب است که شاهدان این قرارداد همگی از خاخام‌های فسطاط بوده‌اند که طبق سنت یهودی صلاحیت شهادت داشته‌اند و از سوی دیگر اذعان به پایان مشارکت با توافق و حسابرسی طبق فقه یهودی صورت گرفته است. در واقع بر اساس این نمونه می‌توان گفت ساختار قرارداد نه صرفاً فقه یهودی یا اسلامی بلکه نظامی ترکیبی است که کاربردی و مطابق با عرف رایج بوده است. این قراردادها بر اساس هنجاری حقوقی و میان‌فرهنگی نگاشته می‌شدند که کاربردی بود و نه عقیدتی. در فقه اسلامی و یهودی عرف بازار (عرف‌التجار) به رسمیت شناخته شده و در این سند هم عرف بازار اسلامی-مدیترانه‌ای نقش کلیدی در شکل‌گیری قرارداد داشته به نحوی که در آن مرزهای فقهی کمرنگ و قواعد کاربردی برجسته‌تر بودند. زندگی در یک شهر و جغرافیا و فضای تجاری مشترک ایجاب می‌کرد که برای تضمین حقوق متقابل در شراکت اسناد به نحوی تنظیم شوند که هم در دادگاه اسلامی معتبر باشند و هم در دادگاه یهودی. این شرایط باعث پیدایش زبان قراردادی خشتی از لحاظ وابستگی فقهی اما موثر شده بود. البته این قواعد کاملاً مستقل از فقه نبودند بلکه فقه در آنها نقش منبع انعطاف‌پذیر و تأویلی را ایفا می‌کرد و نه منبعی الزام‌آور و انحصاری.

علاوه بر ساختارها و دادگاه‌های فقهی، نهاد وکیل‌التجار که در شهرهایی مانند فسطاط و عدن وجود داشت، نقش مهمی در حل اختلافات تجاری بین مسلمانان و غیرمسلمانان ایفا می‌کرد. این نهاد که در اسناد جنیزه قاهره نیز به آن اشاره شده است، نوعی کنسولگری

تجاری اولیه بود که علاوه بر نظارت بر قراردادهای تجاری، به داوری در دعاوی بین مذاهب مختلف نیز می‌پرداخت (Goitein 1968: 360).

در تجارت دریایی، که یکی از ارکان اصلی تجارت کارمیان بود، مسئله غرق شدن کشتی‌ها، اختلافات بر سر بیمه کالا، و دعاوی مرتبط با مفقود شدن محموله‌ها و شهادت دادن افراد درباره این موارد از موارد رایج نزاع‌های مذهبی محسوب می‌شد. از آنجا که پذیرش شهادت غیرمسلمان علیه مسلمان در دعاوی مالی در بیشتر مذاهب فقهی مجاز نبود یا محدودیت‌هایی داشت (ابن‌رشد ۱۴۳۱: ج ۶، ۴۷۳). برای حل این مشکل، تجار کارمی اظهارات رسمی درباره حوادث دریایی را در دادگاه‌های نزدیک‌ترین بندر ثبت و برای طرفین معامله ارسال می‌کردند تا با استناد به مستند دولتی مکتوب، در دادگاه‌های سایر ادیان نیز معتبر باشد (Goitein 1968: 360).

یکی دیگر از روش‌های رایج در حل اختلافات عقیدتی، داوری خصوصی و عرفی بود. در بسیاری از موارد، به‌ویژه در قراردادهای بزرگ تجاری، طرفین قبل از انعقاد قرارداد، یک داور مشترک از میان تاجران شناخته‌شده انتخاب می‌کردند تا در صورت بروز مشکل، نظر او را بپذیرند. این داوری‌ها معمولاً بر اساس عرف تجاری و تجربه عملی تاجران انجام می‌شد و کمتر به قوانین فقهی وابسته بود (Goitein 1968:360).

در مجموع، تجار کارمی با بهره‌گیری از روش‌های حل اختلاف مبتنی بر عرف، استفاده از محاکم چندفرقه‌ای، تنظیم قراردادهای تجاری منعطف، و به‌کارگیری نهادهای داوری و نمایندگان رسمی تجار، موانع عقیدتی را کاهش داده و تجارت خود را در سطح بین‌المللی حفظ کردند. انعطاف‌پذیری آنان در برابر تفاوت‌های فقهی میان مذاهب اسلامی و توانایی همکاری با تجار غیرمسلمان از عوامل کلیدی در موفقیت این شبکه تجاری بود.

۶. نتیجه‌گیری

شبکه تجاری کارم در سده‌های میانه اسلامی نمونه‌ای از انسجام اقتصادی در بستری فرادینی و چندفرهنگی بود. برخلاف بسیاری از ساختارهای تجاری وابسته به حکومت یا فقه رسمی، بازرگانان کارم توانستند با پذیرش عملی تکرر دینی و تکیه بر عرف تجاری، ساختاری انعطاف‌پذیر و کارآمد پدید آورند. تعامل نزدیک میان مسلمانان، یهودیان، مسیحیان و هندوها در این شبکه، نه تنها در حوزه‌ی تبادل کالا بلکه در تنظیم قراردادهای حل منازعات و طراحی ساختارهای حقوقی نوین نمود داشت. بر اساس تحلیل اسناد جنبه و

متون تاریخی، داورهای عرفی، نهادهای واسط مانند وکیلالتجار، و ایجاد زبان قراردادی میان فرقه‌ای نقش عمده‌ای در توسعه‌ی و استمرار این نظام تجاری در طول چندین سده داشته است. این مقاله نشان داد که در بستر تاریخ اجتماعی اسلام، تساهل دینی و دوری از ایدئولوژی‌های فقهی متصلب، یکی از مهم‌ترین عوامل موفقیت و ماندگاری شبکه‌ای تجاری در مقیاس بین‌المللی بود. انعطاف‌پذیری برخی مذاهب فقهی در حل و فصل نزاع‌ها موثر بود؛ بر این اساس در پژوهش‌های آتی مرتبط با تاریخ اجتماعی فقه می‌توان روابطی دوسویه میان سنخ‌شناسی تجارت و رواج برخی مذاهب فقهی منعطف را کشف و بررسی کرد.

با تغییر مسیرهای تجاری در نتیجه ورود پرتغالی‌ها به اقیانوس هند در قرن نهم/پانزدهم، و عوامل دیگر کارم‌ها به تدریج دچار افول شدند. افزایش مالیات‌های سنگین از سوی ممالیک باعث شد که کارم‌ها از نظر اقتصادی تضعیف شوند. با این حال به نظر می‌رسد این عامل فقط یکی از دلایل زوال کار ایشان بوده و عوامل متعدد پیچیده و چند لایه‌ای می‌توانسته در تضعیف و زوال این شبکه موثر بوده باشد. موضوعی که در پژوهش‌های آتی به عنوان پرسشی مستقل می‌توان به آن پرداخت. همچنین مهاجرت بخش‌هایی از این شبکه تجاری به نواحی دیگر از جمله مهاجرت به عثمانی موضوع دیگری است که در خور بررسی است.

پی‌نوشت‌ها

1. Gaston Wiet, «Les marchands d'épices sous les sultans mamlouks», Cahiers d'Histoire Égyptienne, Série VII, Fascicule 2, Mai 1955, pp. 81-147.
2. Gaston Wiet, «Les marchands d'épices sous les sultans mamlouks», Cahiers d'Histoire Égyptienne, Série VII, Fascicule 2, Mai 1955, pp. 81-147.
3. Ashtor, E. (1956). "The Karimi Merchants". Journal of the Royal Asiatic Society.
4. Subhi Labib, (1952). Al-Tijāra al-Kārimīya wa-Tijārat Miṣr fi al-'Uṣūr al-Wuṣṭā Book Chapter: "Egyptian Commercial Policy in the Middle Ages", in *Studies on the Economic History of the Middle East*, Ed. M.A. Cook, London, 1970,
5. Goitein, S. D. (1967). *A Mediterranean Society, The Jewish Communities of the World as Portrated in the Documents of the Cairo Geniza*, vol 1. Economiic Foundations, California.
6. Goitein, S.D., *Studies in Islamic History and Institutions*, Brill, 1968.

8. Sato Tsugitaka, *Slave Traders and Karimi Merchants during the Mamluk Period: A Comparative Study*, Waseda University, *Mamluk Studies Review*, vol. 10, No. 1. 2006, pp. 141-155.

۹. اسناد جنیزه به عنوان مجموعه‌ای از مدارک تاریخی یهودیان در قرون میانه‌اند که در بناهایی موسوم به «جنیزه» یا انبارهای کنیسه‌ها و گورستان‌های یهودی نگهداری می‌شدند. این اسناد شامل نامه‌ها، قراردادهای، صورت‌حسابها، فهرست‌ها و متون دینی و ادبی به زبان‌های عبری، عربی، آرامی، فارسی یهودی و دیگر زبان‌های یهودی‌زبان هستند. مجموعه‌ی معروف‌ترین این اسناد، «جنیزه قاهره» است که در کنیسه بن عزرا در فسطاط مصر کشف شد و به عنوان منبعی غنی برای بازسازی زندگی اجتماعی، اقتصادی و دینی یهودیان در دنیای اسلام قرون میانه شناخته می‌شود (نيسن، فردريک، *دانشنامه جهان اسلام*، ذیل مدخل جنیزه).

۱۰. المجلة التاريخية المصرية، ۱۹۷۵، مجلد ۲۲، ص ۱۷-۳۹.

11. Keleş, Bahattin, "Memlûkler Döneminde Karimi Tüccarlarının Uluslararası Ticareteki Yeri ve Önemi", *Turkish Studies*, Cilt 13. 2018, pp. 81-96.
12. Beaujard, Philippe, *The world of the Indian Ocean: A Global History*, Cambridge University Press, 2019, pp. 299-328.
13. Lewis, Bernard, "The Fatimids and the Route to India," *Revue de la Faculté des Sciences Économiques de l'Université d'Istanbul*, vol. XI (1949-50), p. 53

کتاب‌نامه

- ابن ایاس، محمد بن احمد (۲۰۰۵)، *بدائع الزهور فی وقائع الدهور*، قاهره، مکتبه مدبولی.
- ابن اییک دواداری، ابوبکر بن عبدالله (۱۴۲۲)، *کنز الدرر و جامع الغرر*، قاهره، مکتبه الموید.
- ابن تغری بردی، یوسف (۱۳۹۲)، *النجوم الزاهرة فی ملوک مصر و القاهرة*، قاهره، وزاره الثقافه و الارشاد القومی.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۳۸۹)، *انباء الغمر بانباء العمر*، قاهره، لجنة احیاء التراث الاسلامی.
- ابن حجر عسقلانی (۱۴۱۴)، *الدرر الکامنه فی اعیان المائتة الثامنة*، بیروت، دارالجلیل.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۰۸)، *تاریخ ابن خلدون: دیوان المبتدا و الخبر*، بیروت، دارالفکر.
- ابن رشد، محمد بن احمد (۱۴۳۱)، *بدایة المجتهد و نهاية المقتصد*، تهران، المجمع العالمی للتقریب بین المذاهب.
- ابن صبرفی، علی بن داوود (۱۹۷۰)، *نزهة النفوس و الابدان فی تواریخ الزمان*، قاهره، وزاره الثقافه.

۴۸ تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴

- ابن ظافر ازدی (۱۴۳۰)، اخبار الاولیاء، قاهره.
- ابن فرات، محمد بن عبدالرحیم (۱۹۷۰)، تاریخ ابن الفرات، بیروت، مکتبه الموبد.
- ابن فضل الله العمری، احمد بن یحیی (۱۴۲۴)، مسالك الابصار فی ممالك الامصار، ابوظبی.
- بدرالعینی، محمود بن احمد (۱۴۰۷)، عقدالجمان فی تاریخ اهل الزمان، قاهره.
- بادکوبه هزاوه، احمد (۱۳۸۰)، «اولین نشانه‌های نهاد حسبه در سرزمین‌های اسلامی»، تاریخ اسلام، دوره ۲، شماره ۳، ص ۱۲۵-۱۳۶.
- جزری، محمد بن ابراهیم (۱۴۲۶)، تاریخ حوادث الزمان و انبائه و وفيات الاکابر و الاعیان من انبائه، بیروت، المکتبه العصرية.
- خادم، سمیر علی (۱۹۸۹)، الشرق الاسلامی و الغرب المسیحی، بیروت، موسسه دارالریحانی.
- سخاوی، محمد بن عبدالرحمن (۱۴۱۲)، الضوء اللامع لاهل القرن التاسع، بیروت، دارالجیل.
- سرخسی، محمد بن احمد (۱۴۰۹)، المبسوط، بیروت، دارالمعرفه.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۷)، المبسوط فی الفقه الامامیه، تهران، مکتبه المرتضویه.
- عبادی، احمد مختار (بی‌تا)، تاریخ نیروی دریایی اسلام در مصر و شام، قم، مرکز تحقیقات اسلامی قم.
- عبدالقوی عثمان (بی‌تا)، حبیب شوقی، تجارة المحيط الهندی فی عصر السیادة الاسلامیه.
- عودی، ستار (۱۳۹۳)، مدخل «راذانیه»، در دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران.
- فواد سید، ایمن (۱۴۰۰)، دولت فاطمیان در مصر، تحلیلی جدید، ترجمه اسماعیل باغستانی، تهران، نی.
- قلقشندی، احمد بن علی (بی‌تا)، صبح الاعشی فی صناعة الانشاء، بیروت، تحقیق و تصحیح محمد حسین شمس‌الدین، دارالکتب العلمیه.
- القوصی، عطیه (۱۹۷۵)، «اضواء جدیدة علی تجارة الکارم من واقع وثائق الجنیزة»، المجله التاريخیه المصریه، مجلد ۲۲.
- مقریزی، احمد بن علی (۱۴۱۸)، السلوک لمعرفه دول الملوک، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- مقریزی، احمد بن علی (۱۴۲۷)، المقفی الکبیر، بیروت، دارالغرب الاسلامی.
- نوبری، احمد بن عبدالوهاب (۱۴۲۴)، نهائیه الارب فی فنون الادب، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- نیسن، فردریک، (۱۳۹۳)، مدخل «جنیزه»، در دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران.

Ashtor, E. (1956). The Karimi Merchants. Journal of the Royal Asiatic Society.

Beaujard, Philippe, *The world of the Indian Ocean: A Global History*, Cambridge University Press, 2019, pp. 299-328.

- Goitein, S. D. (1967). *A Mediterranean Society, The Jewish Communities of the World as Portrated in the Documents of the Cairo Geniza*, vol 1. Economic Foundations, California.
- Goitein, S.D., (1968), *Studies in Islamic History and Institutions*, Brill, 1968.
- Keleş, Bahattin, "Memlükler Döneminde Karimi Tüccarlarının Uluslararası Ticareteki Yeri ve Önemi", *Turkish Studies*, Cilt 13. 2018, pp. 81-96.
- Labib, S. Book Chapter: "Egyptian Commercial Policy in the Middle Ages", in *Studies on the Economic History of the Middle East*, Ed. M.A. Cook, London, 1970,
- Labib, S. (1952). *Al-Tijāra al-Kārimīya wa-Tijārat Miṣr fi al-ʿUṣūr al-Wustā*.
- Sato Tsugitaka (2006), *Slave Traders and Karimi Merchants during the Mamluk Period: A Comparative Study*, Waseda University, *Mamluk Studies Review*, vol. 10, No. 1, pp. 141-155.
- Tamil Lexicon*, India (Madras), (1924-1936), University of Madras.
- Wiet, G. (1955). *Les marchands d'épices sous les sultans mamlouks*.

